

Klaudy Kinga (Budapest-Miskolc)

Az aszimmetria hipotézis

1. Az explicitáció mint fordítási univerzálé

A nemzetközi és hazai fordítástudományi szakirodalom az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet szentel az explicitáció kutatásának (Klaudy 1998, 1999). Az explicitáció olyan fordítási művelet, amelynek során a fordító nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette. Az explicitáció kutatása azért vált ennyire aktuálissá, mert az óriás, több millió szövegszavas számítógépes korpuszok fordításkutatásban való felhasználása lehetővé teszi, hogy a fordítás eredményeképpen kapott szövegek **univerzális** jellegzetességeit feltárjuk (Baker 1995).

Az gondolat, hogy a fordított szöveg nem rontott szöveg, hanem saját jogán is érdekes kutatási tárgy legalább másfél évtizede jelen van a fordításkutatásban (Klaudy 1986, Baker 1993), de a korpuszelemzés módszerei nyújtanak lehetőséget arra, hogy ezt valóban bizonyítani lehessen.

Nem véletlen, hogy éppen Sara Laviosa írta a *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (1998) fordítási univerzálékról szóló szócikkét. Ő ugyanis Mona Baker egyik legelső tanítványa, aki a fordítási korpuszok építését már a 90-es évek közepén elkezdte. Korábban is gondolkodtak azon, hogy vannak-e olyan nyelvi tulajdonságok amelyek általában jellemzik a fordított szövegeket. Jiry Lévy, a híres cseh fordításkutató például a lexikai szegényedést és a grammatikai-logikai gazdagodást tartotta a fordított szövegek általános jellegzetességének (1963). Laviosa szerint a következő tulajdonságok jellemzők a fordított szövegekre:

- (1) simplification (egyszerűsítés),
- (2) avoidance of repetitions present in the Source Text (a forrásnyelvi szövegben található ismétlések elkerülése),
- (3) explicitation (explicitáció),
- (4) normalisation (normalizáció),
- (5) discourse-transfer (szövegszintű transzfer),

- (6) distinctive distribution of lexical items (bizonyos lexikai elemek eltérő gyakorisága) (Laviosa 1998:288).

Ez a felsorolás meglehetősen heterogén, keverednek benne a dinamikus (fordítói stratégiákra utaló) és a statikus (a fordított szövegek jellegzetességeire utaló) elnevezések. A fordítástudomány legújabb irányzatai, amelyek a fordító személyét állítják középpontba, szívesebben beszélnek **stratégiákról**, mint **szövegtulajdonságokról**, illetve a fordított szövegek jellegzetességeinek alapján szívesebben vonnak le következtetéseket a **fordítók viselkedésére nézve** mint a **nyelvek különbségeire nézve**.

Ez a lényege az explicitáció kutatásának is. Ha az explicit jelleg valóban univerzális tulajdonsága a fordított szövegeknek, akkor fel kell tenni a kérdést, minek köszönhető: a nyelvek rendszerbeli különbségeinek vagy a fordítók viselkedési szokásainak?

A *Fordítástudomány* című folyóirat I. évfolyamának 2. számában magam is megpróbáltam áttekinteni az explicitáció fogalmának kialakulását és fejlődését (1999), ismertettem Blum-Kulka explicitációs hipotézisét (1986), végigvettem az explicitáció típusait, és végül röviden érintettem az explicitáció és implicitáció viszonyát is. A most következő előadásomban az explicitációnak és az implicitációnak a többi átváltási művelethez való viszonyát fogom megvizsgálni, és felállítok egy új hipotézist az ún. aszimmetria hipotézist.

2. Az explicitáció és az átváltási műveletek

Korábbi munkáimban (pl. 1997) az fordítás során végrehajtott átváltási műveleteknek két csoportját vizsgáltam: lexikai átváltási műveletek: a jelentések szűkítése, bővítése, összevonása, felbontása, kihagyása, betoldása, cseréje, teljes átalakítása és kompenzálása, és grammatikai átváltási műveletek: grammatikai szűkítés, bővítés, felbontás, összevonás, felemelés, lesüllyesztés, kihagyás, betoldás, áthelyezés és cserék. Ezek között a műveletek között nem szerepel az explicitáció.. Ennek az az oka, hogy explicitáció nem egyszerűen egy az átváltási műveletek sorában, hanem több szempontból is **kiemelt szerepet** játszik. Az explicitáció **átfogó kategória**, a fent felsorolt műveleteknek szinte mindegyike együtt jár explicitációval vagy implicitációval.

Explicitációval járnak együtt a következő műveletek: lexikai konkretizálás, lexikai felbontás, lexikai betoldás, grammatikai konkretizálás, grammatikai felbontás (felemelés vagy kicsomagolás), és grammatikai betoldás. Implicitációval pedig a

következő műveletek járnak együtt: lexikai generalizálás, lexikai összevonás, lexikai kihagyás, grammatikai generalizálódás, grammatikai összevonás (lesüllyesztés vagy begöngyölítés), és grammatikai kihagyás.

3. Kötelező és fakultatív explicitáció

Csábítóan egyszerűnek tűnne az a megkülönböztetés, hogy az átváltási műveletek automatikusak, az explicitáció és az implicitáció pedig tudatos fordítói stratégia eredménye. Eszerint az elképzelés szerint explicitációs stratégiákat inkább a fordítók, implicitációs stratégiákat pedig inkább a tolmácsok alkalmaznak. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. Akárcsak az átváltási műveletek esetében az explicitáció és implicitáció esetében is vannak a nyelvi rendszerek által meghatározott kötelező és ezért automatikus explicitációk, amelyekre azért van szükség, hogy helyes célnyelvi mondatot kapjunk, és vannak fakultatívak, amelyeket különböző szövegszintű és pragmatikai megfontolásokból végeznek el a rutinos fordítók.

A **kötelező** explicitációk esetében a fordítónak nincs választási lehetősége, ha nem végzi el az explicitációt nem kap helyes célnyelvi mondatot. A kötelező explicitációra általában a nyelvek rendszerbeli különbségei miatt van szükség. Megjelenési formái pl:

- (1) Kötelező szemantikai explicitáció: pl. testrészek konkretizálása. Oka: a valóság nyelvenként eltérő tagolása.
- (2) Kötelező morfológiai explicitáció: pl. igék jelentésének felbontása. Oka: az egyes nyelvekre jellemző szintetikus vagy analitikus szerkesztésmód.
- (3) Kötelező grammatikai explicitáció: pl. nemek konkretizálása. Oka: bizonyos grammatikai kategóriák hiánya az egyik és megléte a másik nyelvben.

A **fakultatív** explicitációk esetében a fordítónak van választási lehetősége, az explicitáció elvégzése nélkül is helyes célnyelvi mondatot kapna. Nem a rendszerbeli inkább nyelvhasználatbeli, szövegépítési és háttérinformációbeli különbségek miatt van rájuk szükség.

- (1) Fakultatív szemantikai explicitáció: pl. idéző igék konkretizálása. Oka: a magyar igék gazdag szóképzési lehetőségei, és az ezzel összefüggő magyar irodalmi nyelvhasználati tradíció.

- (2) Fakultatív szintaktikai explicitáció: pl. igeneves szerkezetek kicsomagolása. Oka: az egy mondat egységre jutó információ adagolásának nyelvenként eltérő szokásai.
- (3) Fakultatív szövegszintű explicitáció: pl. nyomatékösítő elemek betoldása, téma/réma határjelölők betoldása. Oka: eltérő szövegépítési sajátosságok.
- (4) Fakultatív pragmatikai explicitáció: pl. intézménynevek, földrajzi nevek magyarázó fordítása. Oka: a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók elérő háttérismeretei.

A kötelező és fakultatív explicitációk esetében fel kell tenni a kérdést, hogy vajon milyen viszonyban vannak az implicitációval? Vajon az explicitáció az egyik fordítási irányban szükségképpen együttjár-e implicitációval a másik fordítási irányban? Nevezhetők-e szimmetrikus műveleteknek?

4. Nyelvek közti szimmetria vs. aszimmetria

A nyelvi szimmetria fogalmát Gak (1988) vezette be a fordításkutatásba, de ő egészen más értelemben használta, mint mi fogjuk az alábbiakban. Ő azt nevezi szimmetriának, amikor a kérdéses nyelvi elem azonos helyet foglal el a forrásnyelv és a célnyelv rendszerében, és ilyenkor a fordításban nincs szükség transzformációkra. Ebből egyenesen következik, hogy az általa transzformációknak nevezett fordítói műveletek oka a nyelvek közötti aszimmetrikus viszonyban keresendő.

A fenti nézetektől eltérően mi nem a forrásnyelv és a célnyelv viszonyával hanem a fordítói műveletekkel kapcsolatban beszélünk szimmetriáról és aszimmetriáról. **Szimmetrikus** műveleteknek nevezzük a mindkét irányban végbemenő fordítási műveleteket. Szimmetrikus műveletekkel minden nyelvpárban és minden szinten találkozhatunk. Morfológiai szinten például szimmetrikus művelet az **összevonás** az angol-magyar fordításban és a **felbontás** a magyar-angol fordításban, mondatszinten a **felelemelés** az angol-magyar fordításban és a **lesüllyesztés** a magyar-angol fordításban stb. Kérdés, hogy vajon szimmetrikus művelet-e az explicitáció és az implicitáció?

Seguinot (1988) szerint vannak inherensen-explicit és inherensen-implicit nyelvek. Az analitikus szerkesztésmód nyilván az explicit jelleget, míg a szintetikus szerkesztésmód az implicit jelleget erősíti. Analitikus és szintetikus vonásai minden nyelvnek vannak. A magyar nyelvre morfológiai szinten a szintetikus szerkesztésmód jellemző (*meglátogathatnálak*), mondatszinten viszont az analitikus szerkesztésmód jellemző (igeneves szerkezetek helyett önálló mondat egységek). Az angol nyelvre morfológiai szinten az analitikus szerkesztésmód (*I could visit you*), mondatszinten a szintetikus

szerkesztésmód jellemző (önálló mondatrészletek helyett bővített főnévi és igenévi szerkezetek). Az tehát valószínű, hogy explicitáció és implicitáció az egyes nyelvek esetében mindkét irányban megfigyelhető.

5. Az explicitáció és az implicitáció szimmetrikussága

A **kötelező** explicitációk általában **szimmetrikusak**, vagyis az egyik irányban végbemenő explicitációval a másik irányban végbemenő implicitáció áll szemben: ilyen szimmetrikus művelet pl. a névelő betoldása az oroszról magyarra fordításban és kihagyása a magyarról oroszra való fordításban, a szintetikus magyar igealakok felbomlása a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordításban és a segédigék jelentésének beolvadása a szintetikus magyar igealakba az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításban; a grammatikai nemek konkretizálódása a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordításban, és generalizálódása az ellenkező irányban.

Bizonyos aszimmetria a kötelező explicitációk esetében is megfigyelhető. Érdekes aszimmetria figyelhető meg például ugyanazoknak a grammatikai kategóriáknak a kihagyása és betoldása között. A személyes névmás, a tárgyi bővítmény vagy a jelen idejű létige **betoldása** a magyarról német nyelvre való fordításban automatikus és kötelező átváltási művelet, elvégzése nélkül nem kapunk grammatikailag helyes mondatot.

Ha azonban ugyanennek a három kategóriának a **kihagyását** vizsgáljuk meg a németről magyarra való fordításban, azt vesszük észre, hogy csak a jelen idejű létige az, amely valóban automatikusan eltűnik a magyar fordításokból, a személyes névmás és a tárgyi bővítmény kihagyása már nem tekinthető automatikusnak, a kezdő fordítók nem mindig végzik el, s ez is egyik oka lehet a németről magyarra fordított szövegek idegenszerűségének

A **fakultatív** explicitáció esetében azonban gyakori az **aszimmetria**. Tipikusan fakultatív explicitáció a felemelés vagy „kicsomagolás” azaz az indoeurópai nyelvek mondataiban található bővített főnévi és igenévi szerkezetek önálló mondatrészlettel való fordítása magyarra. Ez a művelet, mint említettük azért fakultatív, mivel bővített főnévi és igenévi szerkezetek a magyarban is képezhetők. Mindazonáltal a fordítók gyakran választják az explicitebb, kifejtőbb megoldást. Ha viszont az ellenkező irányú műveletet vizsgáljuk, azaz az önálló magyar mondatrészletek lesüllyesztést a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordításban, azt vesszük észre, hogy ezt a fordítók gyakran elmulasztják. Vagyis az egyik irányban végbemenő explicitációval nem áll szemben implicitáció a másik irányban.

Természetesen nem lehet minden olyan műveletet fakultatívnak nevezni, ami túlmutat a grammatikailag helyes célnyelvi mondat megszerkesztésének követelményén. Hiszen akkor ekvivalensnek lehetne tekinteni minden olyan célnyelvi szöveget, amelyben grammatikailag helyes célnyelvi mondatok vannak. Márpedig tudjuk, hogy a kommunikatív ekvivalencia sokszor éppen azért nem valósul meg, mert az egyenként grammatikailag helyes célnyelvi mondatok nem állnak össze szöveggé. Tehát kellene valamiféle köztes kategóriát találni a nem *langue* hanem *parole* szinten indokolható műveletek számára. Megoldás lehet az is, ha minden nyelvileg (akár *langue* akár *parole* szinten) indokolható műveletet **nyelv-specifikus** műveletnek nevezünk, és minden olyan műveletet, amely nem a nyelvek különbségeivel, hanem a fordítói viselkedés általános jellegzetességeivel magyarázható **fordítás-specifikus** műveletnek nevezünk. Akkor a kérdést úgy lehet feltenni, hogy vajon elmondható-e hogy a nyelv-specifikus műveletek szimmetrikusak és kétirányúak, míg a fordítás-specifikus műveletek nem szimmetrikusak és egyirányúak, azaz mindig a szóban forgó forrásnyelvtől a célnyelv felé haladva valósulnak meg.

6. Az aszimmetria-hipotézis

Eddigi fordítói, lektori, kontrollszerkesztői, fordításoktatási tapasztalataim, valamint kb. 400 magyar, angol, német, francia és orosz eredeti mű és fordításuk egybevetése alapján tehát Blum-Kulka explicitációs hipotézisét szükségesnek tartom kiegészíteni egy általam **aszimmetria-hipotézisnek** nevezett elképzeléssel.

Az aszimmetria-hipotézis azt feltételezi, hogy az explicitáció és az implicitáció **nem szimmetrikus** műveletek, mivel a fordítók - ha van választási lehetőségük, - előnyben részesítik és gyakrabban alkalmazzák a konkretizálás, felbontás és betoldás műveletét mint a generalizálás, összevonás és kihagyás műveletét.

Az aszimmetria-hipotézis igazolásával bizonyítani lehetne, hogy az explicitáció valóban univerzális jellegzetessége a fordításnak. A vita ugyanis évek óta arról folyik, hogy az explicitáció nyelvpártól függő vagy nyelvpártól független azaz univerzális jelenség. Ha univerzális jelenség, akkor az explicitáció az egyik irányban nem járhat együtt implicitációval a másik irányban. Ha nyelvpártól függő jelenség, akkor pedig semmivel nem tudunk meg többet a fordítók jellegzetes viselkedéséről. Ha viszont el tudjuk különíteni az explicitációknak egy olyan csoportját, amely úgy megy végbe egy bizonyos forrásnyelvről egy bizonyos célnyelvre való fordításkor, hogy nem jár együtt

implicitációval az ellenkező irányban, akkor ezzel egyúttal rámutattunk a fordítók viselkedésének nyelvpártól független univerzális sajátosságára.

7. Az aszimmetria hipotézis bizonyítása

Az aszimmetria-hipotézis igazolásához nagymennyiségű empirikus kutatásra lenne szükség különböző nyelvpárokra és különböző fordítási irányokban.

Az explicitáció/implicitáció aszimmetriájának bizonyítására a kvantitatív elemzés, azaz az egyszerű szószámlálás módszere nem alkalmas. Ha ugyanis egy szintetikus nyelv (pl. magyar) áll szemben egy analitikus nyelvvel (pl. angol) a szószám mindig az angolban lesz magasabb, függetlenül a fordítás irányától. Azonkívül, mint ezt korábban kifejtettem, az explicitációnak korántsem egyetlen megjelenési formája a forrásnyelvben nem szereplő elemek hozzáadása a célnyelvi szöveghez, a többi forma pl. a szemantikai gazdagodás, vagy a mondat szerkezet világosabbá válása pedig nem mutatható ki szószám növekedésében.

Az aszimmetria hipotézis bizonyításához kétirányú kvalitatív fordításelemzést kell végezni különböző nyelvpárokra a nyelv-specifikus és a fordítás-specifikus explicitációk elkülönítése érdekében. El kell különíteni a **kétirányú** műveleteket (esetleg „reciprok műveleteknek” is lehetne őket nevezni), amelyekben a felbontás az egyik irányban összevonással jár a másik irányban, a szűkítés az egyik irányban bővítéssel jár a másik irányban stb.) az **egyirányú** műveletektől, amelyek csak a mindenkori (aktuális) forrásnyelvről a célnyelvre való fordításban mennek végbe.

Ha nem kész fordításokat akarunk elemezni, hanem empirikus kísérleteket akarunk végezni, akkor az explicitáció univerzális jellegének bizonyítására alkalmas módszer lehet a **visszafordítás** módszere. Mi 1996-ban végeztünk visszafordítási kísérletet: Göncz Árpád egyik beszédének angol fordítását fordítottuk vissza magyarra, és azt vizsgáltuk, hogy a magyar angol fordítás betoldásait a magyar-angol visszafordításban kihagyták-e a fordítók. (Klaudy 1996). Ugyancsak tanulságos lehet a **többszörös visszafordítás** módszere, amelyet Gálosi Adrienne alkalmazott bár más céllal, amikor ugyanazt a szöveget négy fordításon vitte keresztül $A \rightarrow M \rightarrow A \rightarrow M \rightarrow A$ (angol-magyar-angol-magyar-angol) és $M \rightarrow A \rightarrow M \rightarrow A \rightarrow M$ (magyar-angol-magyar-angol-magyar) irányban (Gálosi 2000).

8. Az explicitáció és az implicitáció aszimmetriájának oka

Ha az aszimmetria hipotézist az empirikus adatok alátámasztják, és az egyirányú explicitáció tényleg jellemzőbbnek bizonyul a fordításban mint az egyirányú implicitáció,

akkor el lehet gondolkodni azon, hogy mi lehet ennek az oka. Az explicitációra való törekvésben a fordítók döntését véleményünk szerint a **kooperáció elve** vezérli. Nem egészen a Grice (1975) által meghatározott értelemben, hiszen az emberi társalgásra jellemző kooperációs alapelv Grice-nál két jelenlévő fél együttműködését feltételezi, a fordítás pedig az interakciónak olyan sajátos formája, amelyben a befogadó nincs jelen.

A fordító esetében az együttműködési elv a **nem jelenlévő befogadóval** szemben érvényesül. Ez azt jelenti, hogy mivel a fordítás befogadása nem közvetlenül történik meg, vagyis a fordítónak nincs alkalmja közvetlenül meggyőződni arról, hogy az általa továbbított információ elegendő-e a megértéshez, minden lehetséges eszközzel (magyarázatokkal, betoldásokkal, kiegészítésekkel) igyekszik elősegíteni, hogy a célnyelvi befogadó megértse a szöveget. Kevesebbet mer rábízni az olvasó képzeletére, mint az eredeti szövegek szerzői, inkább „túlbiztosít”, és ennek a túlbiztosítási stratégiának megjelenési formája az explicitáció.

Irodalom

Baker, M. 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In: M. Baker and G. Francis and E. Tognini-Bonelli (eds). *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: John Benjamins. 233-250.

Baker, M. 1995. Corpora in Translation Studies. An Overview and Suggestions for Future Research. *Target*. 7. vol. 2. 223-245.

Blum-Kulka, S. 1986. Shifts of cohesion and coherence in translation In: J. House and S. Blum-Kulka (eds.) *Interlingual and Intercultural Communication*. Tübingen: Narr. 17-35.

Gak, V. G. 1988. Tyipologija kontyeksztualnih jazikovih preobrazovanyiji pri perevogye. In: A. D. Sveicer (ed.) *Tyekszt i perevod*. Moszkva: Nauka. 63-76.

Gálosi A. 2000. Értelmezési stratégiák megfigyelhetősége a visszafordítás módszerének segítségével. *Fordítástudomány* 2/1. 50-62.

Grice, H.P. 1975. Logic and Conversation. In: Cole, P and Morgan, J.L. (eds.) *Speech acts*. New York: Academic Press. 41-58.

Klaudy K. 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi értekezések* 123. Budapest: Akadémiai Kiadó. 136 pp.

Klaudy K. 1996. Back Translation as a Tool for Detecting Explicitation Strategies in Translation. In: Klaudy K.- Lambert, J.- Sohár A. (eds.) *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 99-114.

Klaudy K. 1997. (negyedik bővített és átdolgozott kiadás) Fordítás II. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.

Klaudy K. 1998. Explicitation. In: Baker, M. (ed.). *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 80-85.

Klaudy K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* 1/2. 5-22.

Laviosa, S. 1998. Universals in translation In: Baker, M. (ed.). *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 288-291.

Lévý, J. 1963. *Umění překladau*. Prága: Československý spisovatel.

Seguinot, C. 1988. Pragmatics and the Explicitation Hypothesis. *TTR Traduction, Terminologie, Rédaction* 1/2. 106-114.